

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท
**An Analytical Study of the Concept of Dhātu in Theravada
Buddhist Philosophy**

¹คุณฐชัย ธนทวีพันธุ์กุล

Canatchai Tanatavipankoon

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

²บาลี พุทธรักษา

Pali Buddharaksa

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Humanities Faculty, Chiang Mai University

¹Corresponding author email: baleeb@gmail.com

Received: April 30, 2020; **Revised:** May 24, 2020; **Accepted:** May 30, 2020

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความหมายและความสำคัญของธาตุ และเพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท รูปแบบเป็นการศึกษาจากคัมภีร์และ เอกสารต่างๆ ขอมูลปฐมภูมิในพระไตรปิฎก ตำรา เอกสารและสื่อต่างๆ ที่เกี่ยวข้องของ

จากการศึกษาพบว่า ธาตุมีความหมายและความสำคัญอย่างหลากหลาย มีความหมายว่า “ธาตุเป็น เอกรูปเชิงสสาร (รูป) เอกรูปเชิงจิต (นาม) และทวิรูปคือ สสาร (รูป) กับจิต (นาม) และธาตุเป็นมูลเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดโลก จักรวาล เอกภพและสิ่งที่มีชีวิตต่างๆ เช่น มนุษย์ สัตว์และพืช

การศึกษาเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทพบว่า ธาตุเป็นพื้นฐานสำคัญต่อสิ่งมีชีวิตและ ไม่มีชีวิต ธาตุเป็น ความจริงใดทั้งรูปธรรมและนามธรรม เป็นความจริงใดทั้งจิตและสสาร ธาตุ เป็นสัมพันธ์ภาพดั้งเดิมของมนุษย์ที่มนุษย์มีต่อกัน เมื่อเขาใจปรากฏการณ์ของธาตุทั้งภายนอก และภายใน จะทำให้มีมุมมองต่อโลกและชีวิตว่าสิ่งทั้งหลายล้วนต้องอิงอาศัยกัน (ปฏิเสธสมุ ปบาท) ธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทมีความความสอดคล้องบางประการกับแนวคิดทางดานวิท ยาศาสตร์และธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทมีคุณค่าใน 2 ระดับคือคุณค่าแท้และคุณค่าเทียม

คำสำคัญ: แนวคิดเรื่องธาตุ, สสาร, พุทธศาสนาเถรวาท

Abstract

The objectives of this dissertation to study the meaning and the importance of Dhātu and to study the concept of Dhātu in Theravāda Buddhist Philosophy. This research is a qualitative study from the primary documentary source in the Tipitika, the texts, the documents and the Medias.

From the research it is found that the Dhātu are of the meanings and the important verities. The Dhātus are the Monism of the matter (Rupa) or Monism of the mind (Nama) and the dualism that is the matter (Rupa) and mind (Nama). The Dhātu is the important root causing the world, the universe, the cosmos and the varieties of lives that man, animals and planets.

From the research the Dhātu in Theravāda Buddhist Philosophy is the importance fundamental of life and non-life. Dhātu is the reality of Rupadhamma and Namadhamma, the reality of mind and matter. Dhātu is the fundamental relations of the all man. When the persons know the external phenomena and internal ones of Dhātu, they will have the views to the world and the life that everything is interdependent (paticcasamuppada). The Dhātu in Theravāda Buddhist Philosophy is of the similarity with the Science and the Dhātu in Theravāda Buddhist Philosophy has two reveals; - the true value and the artificial value.

Keywords: the concept of Dhatu, matter, Theravada Buddhism

บทนำ

เมื่อกล่าวถึงคำว่า “ธาตุ” พบว่าเป็นคำที่มีความหมายหรือนัยที่กว้างขวางมากซึ่งอาจก่อให้เกิดความสงสัยได้ว่า แท้ที่จริงแล้ว คำที่เรียกกันว่า “ธาตุ” นั้นคืออะไร อะไรที่เรียกว่า “ธาตุ” และคำว่า “ธาตุ” นั้นยังสื่อไปยังได้อีกมากมายเพียงไร มีลักษณะ ฐานะความสำคัญอย่างไร และมีความหมายแตกต่างกันออกไป มากน้อยแค่ไหนของแต่ละแนวคิดธาตุนั้นเป็นไปได้เพียงรูปธรรมหรือนามธรรมเท่านั้นหรือไม่อย่างไรหรือเป็นไปได้ในเชิงสสารนิยมหรือจิตนิยมเท่านั้น

ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ. 2542 ได้นิยามคำว่า “ธาตุ” ซึ่งทำให้เห็นว่า “ธาตุ” นั้นมีการเริ่มต้น หรือมีที่มาที่กว้างขวางไว้โดยชี้ให้เห็นว่า “ธาตุนั้นเป็นได้ทั้งธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ และ ลม หรือธาตุที่เป็นกระดูก หรือการนิยามธาตุในเชิงวิทยาศาสตร์และการกล่าวถึงรากศัพท์ของคำว่า “ธาตุ” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 556) นักปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ มีความเชื่อในเรื่องโลกที่ว่า จะต้องมียิ่งที่เป็นพื้นฐานคือ ปฐมธาตุ ซึ่งเป็นแนวคิดที่

14 วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์ ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 (มกราคม – มิถุนายน 2563)

ปรากฏทางดานอภิปรัชญา ที่ศึกษาเกี่ยวกับสิ่งนอกเหนือฟลิกสไป กล่าวคือขอบเขตของวิทยาศาสตร์ที่จำกัดอยู่แค่สิ่งที่สัมผัสได้ด้วยประสาท 5 (ตา หู จมูก ลิ้น และกาย) เท่านั้น อภิปรัชญาเป็นปรัชญาสาขาที่วาดด้วยสิ่งเป็นจริง เช่น พระเป็นเจ้า (God) โลก (world) วิญญาณ (soul) สารระ (substance) เจตจำนงเสรี (free will) (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 63)

แนวคิดทางดานอภิปรัชญา ไดแก แนวคิดทางสสารนิยม จิตนิยม ธรรมชาตินิยม เป็นต้น สสารนิยม(materialism) ในทางอภิปรัชญาหมายถึง แนวคิดที่ถือว่าสสารเท่านั้นที่เป็นจริง ปรากฏการณ์ในรูปอื่นๆ สามารถทอนลงได้ว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์ของสสาร ในกรณีนี้เรามักเรียกวาสสารนิยม (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 6) ซึ่งเป็นการจัดคำถามถึงธรรมชาติที่อยู่รอบตัวของมนุษย์ดังกล่าวว่าเป็นอย่างไร โดยมีนักปรัชญาที่เชื่อว่าเป้นบิดาของปรัชญาตะวันตกคือ ธาเลส (Thales: ก่อนป.ค.ศ.624-546) ที่มีสมมุติฐานว่าพื้นฐานของสรรพสิ่งนั้น มีน้ำเป็นปฐมธาตุที่แฝงอยู่ในสรรพสิ่ง

แนวคิดของธาเลส ในเรื่องนี้มีผู้คัดค้าน และเสนอแนวคิดของตนออกมาคัดค้านมากมายตั้งแต่ครั้งนั้นเรื่อยมา พรอมเสนอสมมุติฐานว่าเป้นไฟ สสารไรรูป หรือ อนันต เป็นต้น แต่อย่างไรก็ดี จากการตั้งสมมุติฐานที่มีขึ้นดังกล่าวของ ธาเลส เป้นบอเกิดแห่งประเด็นทางดานอภิปรัชญาจวบจนปัจจุบันว่า สิ่งใดที่เชื่อว่าเป็นปฐมธาตุหรือพื้นฐานแกสรรพสิ่ง ไม่เพียงเฉพาะแนวคิดทางดานตะวันตกเท่านั้นที่ไ้ความสนใจในประเด็นดังกล่าวนี้ ในอินเดีย สมัยพุทธกาล มีนักคิดชื่อชิตะ เกสกัมพล ไดกล่าววว่า “มนุษย์คือที่ประชุมแห่งมหาธาตุรูป 4 เมื่อสิ้นชีวิต ธาตุดินไปตามธาตุดิน ธาตุน้ำไปตามธาตุน้ำ ธาตุไฟไปตามธาตุไฟ ธาตุลมไปตามธาตุลม อินทรีย์ทั้งหลายยอมผันแปรไปเป้นอากาศธาตุ” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 9 ข้อที่ 171 หน้าที่ 57)

แนวคิดของชิตะ เกสกัมพลนั้น เป้นการจัดคำถามและตอบว่า สรรพสิ่งล้วนมีพื้นฐานมาจากธาตุ 4 สนวนพุทธปรัชญาก็มีความเชื่อในเรื่องของ ธาตุ ที่เป้นพื้นฐาน แกนสาร หรือ สารัตถะที่ปรากฏอยู่ในสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่เป้นสิ่งมีชีวิตมีวิญญาณครองและสิ่งไม่มีวิญญาณครองเช่นกัน

ในแนวคิดทางดานวิทยาศาสตร์อาจเห็นวว่า สิ่งที่เราเรียกวว่า “ธาตุ” นั้นคือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ไฮโดรเจน คาร์บอนไดออกไซด์ เป็นต้น และ ณ วันนี้ นักวิทยาศาสตร์เรียกสิ่งที่เล็กที่สุดของธาตุวว่าอะตอม (atom) การศึกษาอะตอมของธาตุต่าง ๆ ทำให้เรารู้วว่าอะตอมของแต่ละธาตุมีรูปร่างและคุณสมบัติที่แตกต่างกัน โดยมีองค์ประกอบหลัก คือนิวเคลียสซึ่งอยู่ตรงแกนกลางของอะตอม และประกอบด้วยอนุภาคโปรตอนกับนิวตรอนกับอิเล็กตรอนซึ่งโคจรรอบนิวเคลียส ดังนั้น แนวคิดทางดานวิทยาศาสตร์จึงมุ่งความสนใจไปในสิ่งที่สามารถสัมผัส หรือรับรู้ไ้ได้ด้วยอายตนะทั้งห้า ที่เรียกวว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งวิธีการดังกล่าวเรียกวว่าวิธีวิทยาศาสตร์ (scientific method) วิทยาศาสตร์จึงเจริญมาด้วยการพิสูจน์วด้วยวิธีการดังกล่าวนี้ วาเป้นที่มาของความจริงที่สุด อย่างไรก็ตามแนวคิดทางดานวิทยาศาสตร์นั้นคงมิไ้เป้นที่ยืนยันวว่าเป้นแนว

คิดที่สมบูรณ์ที่สามารถอธิบายได้อย่างครบถ้วน (ชาเมียร์ โอคาซา, 2549: 66) ดังที่ สุชีพ ปุญญานุภาพที่โดกลาวว่า คำว่า “ธาตุ” ในทางศาสนา มีไต่หมายถึงสิ่งที่จะแยกออกไปอีกไม่ได้ ในทางเคมี อย่างวิทยาศาสตร์ หากหมายถึงลักษณะที่เห็นได้ง่าย เขาใจได้ง่าย แยกประเภทได้ง่าย ของสิ่งทั้งหลายในโลก ซึ่งอาจเข้าใจได้... นอกจากนั้นยังมีการกล่าวถึงธาตุทางจิตใจ หรือ นามธรรมด้วย เพราะฉะนั้น การรับรู้ทั้ง 2 ทาง คือ ทั้งความหมายทางวิทยาศาสตร์ และความหมายทางศาสนา จึงดีกว่าเอาความหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง ไปชมอีกฝ่ายหนึ่งด้วยความรู้เพียงด้านเดียว (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2553: 36-37)

สมภาร พรหมทา โดกลาวว่าคำสอนทางด้านพระพุทธศาสนานั้นบางส่วนสามารถเปรียบเทียบได้ และมีความเหมือนกันกับวิทยาศาสตร์ บางประการของพระพุทธศาสนาก็ยังคงลักษณะเฉพาะที่สามารถอธิบายให้ครอบคลุมได้ แต่บางประการยังคงไม่สามารถค้นพบ หรือตอบได้อย่างเจาะจงในวิทยาศาสตร์ (สมภาร พรหมทา, 2536: 195-198)

อย่างไรก็ตาม วัชร งามจิตร์เจริญได้อธิบายว่าธาตุในแนวคิดของพุทธศาสนาเถรวาท ไม่ได้มีความหมายเหมือนกับ ธาตุ (element) ในวิทยาศาสตร์ที่หมายถึงองค์ประกอบพื้นฐานของสสาร...แต่ยังหมายถึงสภาวะบางอย่าง และพฤติกรรม หรืออาการของมนุษย์ได้ด้วย (วัชร งามจิตร์เจริญ, 2552: 47-48) ซึ่งคล้ายพระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ที่โดกลาวว่า คำว่า “ธาตุ” ในพระพุทธศาสนา ทานให้จำกัดความว่า คือสิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้ หมายความว่า ดิน น้ำ ลม ไฟ ล้วนเป็นเช่นนั้นเองตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ชีวะ หรืออาตมัน ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคล สสารทั้งหลายในโลกเกิดจากการรวมตัวกันของธาตุ 4 ไม่มีแกนสารที่ควรยึดมั่นว่าเป็นตัวตนหรือของตน สอนคำว่า ธาตุ (Element) ในวิทยาศาสตร์มีคำจำกัดความว่าคือ สสารที่ไม่อาจย่อยให้เป็นสารอื่นที่เล็กกว่า หมายความว่าธาตุต่างๆ เช่น ทอง เหล็ก เป็นสิ่งที่ไม่อาจลดทอนลงไปเป็นธาตุอื่นๆ (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2540: 11-12)

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าแนวคิดเรื่อง“ธาตุ” นั้น มีหลากหลายมิติ และอาจเชื่อกันว่า “ธาตุ” นั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่แรกเริ่มกับสิ่งที่มีชีวิตแต่ก็ยังเป็นประเด็นการถกเถียง มีความสงสัยที่ยังหาข้อยุติไม่ได้ อีกทั้งแนวคิดก็แตกต่างกันหลากหลายมากน้อยออกไป หากแต่ในพุทธปรัชญาเถรวาทก็มีแนวคิดเกี่ยวกับธาตุไว้ในหลายมิติ หลายแง่มุม ทั้งที่เป็นสิ่งที่เป้นวัตถุหรือสสารและสิ่งที่เป้นสภาวะหรือไม่มีรูปร่าง ที่ไม่ว่าจะพิสูจน์ได้ด้วยผัสสะ 5 หากแต่ยังต้องอาศัยสิ่งที่เหนือผัสสะทั้งห้า หรือที่เรียกว่า มโนผัสสะ ซึ่งอาจเป้นสิ่งที่สัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องสสารนิยมของตะวันตกและตะวันออกบางประการ กล่าวคือ ประเภทของธาตุในพระพุทธศาสนาได้แบ่งไว้หลายระดับ คือ ธาตุ 1 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 20 ข้อที่ 174 หน้าที่ 23-24) ธาตุ 2 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 11 ข้อที่ 352 หน้าที่ 371) ธาตุ 3 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 11 ข้อที่ 11-15 หน้าที่ 262) ธาตุ 4 15 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 12 ข้อที่ 301 หน้าที่

330) ชาติ 6 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 35 ข้อที่ 172 หน้าที่ 134) ชาติ 7 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 16 ข้อที่ 95 หน้าที่ 180) และชาติ 18 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 35 ข้อที่ 183 หน้าที่ 142) เฉพาะชาติ 4 มีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ภูตรูป 4 หรือมหาภูต 4 (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 20 ข้อที่ 76 หน้าที่ 300) เป็นชาติใหญ่และเป็นแม่ชาติหลักที่มีอยู่ในกลุ่มชาติทั้งปวง

ชาติ 6 เป็นการแยกเพื่อการศึกษาชั้นละเอียดสูงขึ้นไปโดยมีอากาศธาตุหรือของว่าง และจิตวิญญาณเข้ามาเกี่ยวของด้วยสวนชาติ 18 เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ทรงสภาวะของชาติเองตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมเนียมคือกำหนดแห่งธรรมดาไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีรูป ลักษณะ กิจ อาการเป็นแบบจำเพาะตัวอันพึงกำหนดเอาเป็นหลักใดแต่ละอย่างๆ พระธรรมปิฎก (ป. อ.ปยุตฺโต), 2553: 266) ถึงกระนั้นก็ตาม ความสำคัญของชาติพระพุทธานุชาตรัสไว โดยชี้ให้เห็นความมีอยู่ของชาติว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเปนไป ตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรูปบรรลุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรูปบรรลุลแล้ว จึงบอก แสดงบัญญัติ กำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้งายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ตถาคตเกิดขึ้น ก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเปนไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่าง นั้น ตถาคตรูป บรรลุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข” ครั้นรูป บรรลุลแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้งายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเปนไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรูปบรรลุนั้นว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ครั้นรูป บรรลุลแล้วจึงบอกแสดง บัญญัติกำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้งายว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 20 ข้อที่ 137 หน้าที่ 385)

จากประเด็นที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ผู้เขียนเห็นว่าแนวคิดเรื่อง “ชาติ” ในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้น ยังสามารถอธิบาย วิเคราะห์ และอาจจะพบความแตกต่างกันของนัยที่หลากหลายมากขึ้นไปกว่าเดิมได้อีก ด้วยเหตุที่ว่าทั้งในอดีตและปัจจุบัน พบว่ามีกรณียาม การให้ความหมาย การถกเถียง โต้แย้ง ทั้งในทางอภิปราย และวิทยาศาสตร์ โดยได้กล่าวถึง “ชาติ” ไว้อย่างหลากหลาย มีนัยต่างๆ รวมทั้งแนวคิด ทั้งตะวันตกและตะวันออก แม้แต่ในปรัชญาอินเดียอย่างพุทธปรัชญาเถรวาท ก็ได้กล่าวถึงไวเช่นกัน ฉะนั้นการศึกษาในครั้งนี้ จะนำไปสู่การค้นหาคำตอบในขอบเขตเรื่องชาติในพุทธปรัชญาเถรวาท ว่ามีฐานะความสำคัญเป็นอย่างไรรังยังเชื่อมโยงต่อแนวคิดต่างๆ ไว่บางประการด้วย

ความหมายของธาตุ ตามทัศนะของปรัชญาและศาสนา

ใน “A Concise Dictionary of Indian Philosophy” ได้นิยามความหมายของคำว่า “ธาตุ” ไว้ว่า เป็นช่องทางในการรับรู้ 6 อย่าง, เป็นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้ทางสัมผัสทั้งหก, จิตสำนึก 6 อย่าง, ธาตุ, ธาตุดั้งเดิม, แก่น, สิ่งประกอบ เป็นต้น

ในแนวคิดของพุทธปรัชญา “ธาตุ” เป็นสิ่งที่นำไปสู่ความรู้ต่อไป

ในแนวคิดของสงฆ์ “ธาตุ” มี 6 อย่างคือ ดิน ลม ไฟ น้ำ อากาศและเจตนา (จิตสำนึก) รวมเรียกว่า ปุรุชะ

ในแนวคิดของอายุรเวท “ธาตุ” ประกอบด้วย 3 อย่างของร่างกายคือ ลม ปิตตะ (น้ำดี) และกัปะ (เสมหะ) (John Grimes, 1996: 115)

พระศรีคัมภีรญาณ ให้ความหมาย “ธาตุ” ตามตัวอักษรแปลว่า ผู้ทรงไว้/ทรงอยู่ สิ่งซึ่งทรงไว้/ทรงอยู่ ภาวะที่ทรงไว้ ทรงอยู่ หมายถึง สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่คู่โลกทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม...ธาตุ ตามหลักพระพุทธศาสนานิยมหมายถึง ธาตุ 4 ได้แก่ ปฐวี (ดิน) อาโป (น้ำ) เตโช (ไฟ) วาโย (ลม)...ในความหมายแคบลงมา หมายถึงส่วนต่างๆ ของร่างกายคน (พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์). (2556: 99-100) ซึ่งในประเด็นเดียวกันนี้ อติศักดิ์ ทองบุญ ได้กล่าวถึงความหมายของ ธาตุ ไว้เช่นกันว่า ภาวะที่เป็นมูลเดิมหรือสิ่งที่มีลักษณะเฉพาะของตน (สวลักษณ์) (อติศักดิ์ ทองบุญ, 2555: 98)

ผู้เขียนเห็นว่า จากความหมายของธาตุข้างต้น จะเห็นได้ว่า มีการอธิบายไว้อย่างกว้างขวาง หลากหลายแง่มุมด้วยกัน แต่ถ้าพิจารณาถึงข้อเสนอดังกล่าวจะเห็นได้ว่ามี 2 ลักษณะคือทั้งที่เป็นวัตถุและสภาวะนามธรรมหรือสภาวะธรรม

แม้พุทธปรัชญาปฏิเสธการตอบคำถามดังปรากฏในอภัยกตปัญหา (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่มที่ 13 ข้อที่ 122 หน้าที่ 133-134) เพราะไม่เน้นไปเพื่อการถือปฏิบัติ แต่ถ้าพิจารณาข้อเสนอดังกล่าวว่า มีเหตุผลอะไรที่เป็นเหตุมีแนวคิดที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ที่เป็นส่วนหนึ่งที่อาจกล่าวอ้างได้ว่าเป็นพุทธพจน์ปรากฏอยู่ในบริบทของพุทธปรัชญาหากมิใช่สำคัญ ดังนั้นด้วยนัยนี้ชี้ให้เห็นว่า การมีอยู่ของพุทธปรัชญาในเรื่องทางอภิปรัชญาในประเด็นต่างๆ รวมทั้งประเด็นเรื่อง “ธาตุ” เป็นข้อเสนอที่น่าสนใจ เพราะหากพิจารณาถึงบริบทของคำสอนแล้วเชื่อมโยงกับแนวคิดต่างๆ ร่วมสมัยเดียวกันหรือในสมัยต่อมาของปรัชญาต่างๆ ทั้งในสายปรัชญาอินเดีย จีน และตะวันตก ก็ย่อมเห็นได้อย่างชัดเจนว่า มีการนำเสนอให้เห็นความสำคัญของข้อเสนอว่าอะไรเป็นสิ่งดำรงอยู่ก่อน หรือเป็นสิ่งแรกเริ่มของสิ่งทั้งหลาย คำตอบที่ได้จึงพบว่า คือ “ธาตุ” ดังนั้นจึงกล่าวได้หรือไม่ว่า ทำไมจึงไม่มีการคิดตีความไปในทางความหมายอื่น แต่กลายมาเป็นว่า มีการให้ความหมายหรือมีนัยที่ใกล้เคียงกันแม้จะมีการใช้ภาษาบางอย่าง

แต่กลับยืนยันในลักษณะร่วมกันว่า มีบางสิ่งที่เป็นพื้นฐานของสรรพสิ่ง หากแต่การดำรงอยู่นั้นย่อมมีความมากมายของสิ่งดังกล่าวในฐานะเป็นองค์ประกอบ

ความหมายของ “ธาตุ” ที่ให้ไว้นั้นมีทั้งในพุทธปรัชญาและแนวคิดทางด้านวิทยาศาสตร์ โดยที่วิทยาศาสตร์เน้น “ธาตุ” ที่เป็นสสาร ที่ต้องอาศัยผัสสะหรือกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ในการพิสูจน์ ว่ามีอยู่หรือดำรงอยู่ วิธีการแบบวิทยาศาสตร์มิได้เกิดขึ้นอย่างเลื่อนลอย เช่นเดียวกับท่าทีของนักปรัชญาที่ตั้งคำถามแรกเริ่มว่า “โลกนี้มีอะไรเป็นพื้นฐาน” หรือ “อะไรเป็นสิ่งที่แรกเริ่ม ดำรงอยู่ก่อนสิ่งอื่น” หรือ “เราจะอธิบายเหตุการณ์ทั้งหลายโดยไม่อ้างอำนาจเบื้องต้นได้หรือไม่” (อดิศักดิ์ ทองบุญ, 2556: 165) แม้ว่านักปรัชญาในยุคสมัยของกรีกโบราณ ตั้งแต่ธาลีส (Thales) ได้มีการนิยามความหมายของธาตุว่าคืออะไร โดยมีข้อเสนอให้เห็นคือ “น้ำ” เป็นปฐมธาตุและให้เหตุผลสนับสนุน ทำไมต้องเป็นสิ่งที่แรกเริ่มของสิ่งทั้งปวง ซึ่งวิธีการหาเหตุผลสนับสนุน เมื่อมีการเสนอว่าอะไรเป็นสิ่งที่แรกเริ่มหรือปฐมธาตุนั้น ก็มีการยกข้อเสนอดังกล่าวมาพร้อมกันกับชุดข้อคำถามเพื่อสนับสนุนข้อเสนอดังกล่าวของแต่นักปรัชญา ซึ่งด้วยท่าทีดังกล่าวนี้ จึงเป็นเหตุให้เห็นว่า ไม่ได้มีการนิยามว่า “ธาตุ” นั้นคืออะไรกันแน่ วิธีการคิดดังกล่าวนี้ แม้แต่ในตะวันออกก็เช่นเดียวกันไม่ได้มีการให้ความหมายหรือนิยามก่อนว่าสิ่งที่กำลังเสนอขึ้นนั้นคืออะไรกัน คงมีเพียงการเสนอว่า “ธาตุ” เป็น “สิ่งที่เป็นพื้นฐาน” หรือเป็น “สิ่งที่แรกเริ่ม” นั้นเป็นสิ่งที่มีความมาก่อนสิ่งอื่น ซึ่งเป็นการกล่าวถึง คุณสมบัติ หรือองค์ประกอบของธาตุ ดังกล่าวนั้น แล้วหาเหตุผลมาสนับสนุนว่าเป็นไปได้ได้อย่างไร

ข้อหรือการให้นิยามนั้นสำคัญมากดังที่โสกราตีส (Socrates) ได้พยายามหาการจำกัดความ (Definition) (ราชบัณฑิตยสถาน, 2543: 26-27) ความสำคัญของชื่อในลัทธิพลาโตได้กล่าวไว้ว่า “ในโลกนี้ไม่มีอะไรนอกจากการสร้างสรรค์ทางความคิดและชื่อ” (ไดเจนีส ไตตาโร ซูซูกิ, 2553: 102) ข้อเสนอของลัทธิพลาโต ย่อมชี้ให้เห็นความสำคัญของชื่อว่าเป็นสิ่งที่สมมุติเรียกกันเท่านั้น การสมมุตินั้นมีพื้นฐานมาจากความเชื่อด้วย ฉะนั้น การให้ความหมายของชื่อจึงเป็นสิ่งที่ไม่ตัดขาดจากความเชื่อของผู้เสนอนิยามหรือความหมายของสิ่งดังกล่าวด้วย พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ชื่อครอบงำสิ่งทั้งปวง ชื่อไม่มีสิ่งทั้งปวงยิ่งกว่า ชื่อเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่สิ่งทั้งปวงตกอยู่ในอำนาจ” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 15 ข้อที่ 61 หน้าที่ 73) ด้วยนัยดังกล่าว การให้ความหมายหรือการเรียกว่าชื่ออะไรนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่ง ข้อถกเถียงเรื่องชื่อนี้ ปัจจุบันมีนักปรัชญาสายวิเคราะห์ภาษา มาศึกษากันอย่างกว้างขวาง เช่น วิท겐สไตน์ (Ludwig Wittgenstien) เห็นว่า “ภาษาเป็นเรื่องของสังคม ท้องถิ่น วัฒนธรรม” เป็นต้น การอธิบายถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งย่อมไม่ปราศจากภาษา ภาษาจึงสะท้อนความจริงออกมาด้วย ดังนั้น ภาษาจึงมีความสำคัญไม่เพียงแต่ขึ้นกับบริบทของสังคมนั้น แต่ภาษาในแนวคิดทางด้านพุทธปรัชญา นั้นยังสื่อไปถึงปรมัตถ์หรือความจริงสูงสุดได้ด้วย

การศึกษา “ความหมายและความสำคัญของธาตุ” เห็นได้ว่า มีการให้ความหมายของธาตุในแง่ของสสารจิต นาม หรือรูปในประเด็นเรื่อง ความสำคัญของธาตุวาเปนเปนองคประกอบ ของโลก เอกภพ และจักรวาลและฐานะของธาตุวาเปนองคประกอบของมนุษย์ สัตว และพืช แมวจะเนนไปที่วิทยาศาสตร์อธิบายไวบวง เพื่อต้องการเสนอให้เห็นว่า ปัจจุบันนี้ มีความเข้าใจในบริบทของธาตุอย่างไร ซึ่งลวนแลวแตมิติการรับรู้ของคนสวนใหญยอมเข้าใจเกี่ยวกับธาตุจากวิทยาศาสตร์ ดังนั้นในที่นี้ความสำคัญของธาตุจึงเปนไปในกรอบของวิทยาศาสตร์บางในการมุงอธิบาย แตอย่างไรก็ตาม แนวคิดอื่นๆทั้งปรัชญาตะวันตกและตะวันออกมีการ อ้างถึงอยู่แลวว่าธาตุมีความสำคัญต่อการมีอยู่ของทั้งในแง่ของสสารและจิตการยืนยันความมีอยู่ว่าธาตุสำคัญอย่างไรต่อโลกหรือมนุษย์นั้นก็มิเหตุผลสนับสนุนความเป็นไปได้ด้วยกัน ในสวนวิทยาศาสตร์มีการพัฒนาต่อมา โดยยอมรับการตรวจสอบด้วยผัสสะ 5 สวนกระบวนการทางดานปรัชญานั้น ลวนโตแยง ถกเถียงกันอยางกว้างขวางกว่าในการยอมรับสิ่งที่เหนือขึ้นไปกว่าผัสสะทั้ง 5 แมวแนวคิดทางปรัชญาอาจแยงว่าทาที่ของวิทยาศาสตร์เปนทาที่ที่แคบกว่าบางก็ตาม

ความมีอยู่ของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท จากการศึกษาเรื่องธาตุในพุทธปรัชญา พบว่ามีข้อยืนยันถึงความมีอยู่ของธาตุ 3 ลักษณะคือ

1.ธาตุ เปนสิ่งที่มีอยู่ด้วยตัวมันเองหรือเปนสิ่งในตนเอง (สภาวะ/objective) การมีอยู่ดังกล่าวนี้ไมจำเป็นที่จะต้องมิผู้ไปรูว่าธาตุนั้นมีอยู่อยางไร ธาตุดังกล่าวเปนความจริงสูงสุด (ultimate reality) หรืออาจ กลาวไควาเปนปรัวิสัย (objective) เพราะธาตุสามารถดำรงอยู่ด้วยตนเอง ไมจำเป็นที่จะต้องมิใครไปรับรู้หรือไมอยางไรก็ได้ อาจกลาวไควาเปนความสมบูรณ์แบบของธาตุที่สมบูรณ์ในตนเอง ดังที่พุทธองคตรัสว “ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไมเกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา”

2.ธาตุ มีลักษณะเปลี่ยนแปลง คือ แมธาตุเปนสิ่งที่มีอยู่แตมีอยู่อยางเปลี่ยนแปลงไปตามกฎของไตรลักษณ์คือสิ่งทั้งหลายลวนตองเปลี่ยนแปลง ตามกฎของไตรลักษณ์นั้น สิ่งทั้งหลายนั้นลวนแลวมีฐานะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปทั้งสิ้น การเห็นวาส่งที่มีอยู่ เปนสิ่งที่มีอยู่ไมเปลี่ยนแปลงก็เพราะควยความไม่รู้ (อวิชชา) จึงทำให้เห็นถึงความมีอยู่ของสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่วาทิแยงแทไมเปลี่ยนแปลง ทั้งที่จริงสิ่งทั้งหลายไมวาจะเปนรูปธรรมหรือนามธรรมก็ลวนเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา คือ “การเปลี่ยนแปลงของวัตถุ (รางกาย) 17 ขณะตอ 1 ขณะจิต (นาม)”

3. ธาตุ มีลักษณะอิงอาศัยกัน คือ สิ่งทั้งหลายไมสามารถพบว่ามีจุดเริ่มต้นหรือจุดสิ้นสุดใดเมื่อ กลาวถึงการมีอยู่ของโลทั้งภายนอกหรือภายใน และการมีอยู่หรือการ

เกิดขึ้นของมนุษย์ว่ามีจุดเริ่มต้น มีที่มา อย่างไร ไม่สามารถกล่าวเจาะจงไปว่ามีจุดเริ่มต้นจาก สสาร (วัตถุ/รูปธรรม) หรือจิต (อสสาร/นามธรรม) ด้วยเหตุว่าสิ่งทั้งหลายอิงอาศัยกันตามกฎ ของปฏิจจสมุปบาท มี 2 สายคือสายเกิดและสายดับคือ

1. สายเกิด: เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
2. สายดับ: เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

แนวคิดเรื่องธาตุของพุทธปรัชญาเถรวาท

การเข้าใจเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทอาจแบ่งให้เห็นชัดได้ ดังนี้

1. **แนวคิดเรื่องธาตุ** แนวคิดนี้นับว่ามีความจริงสูงสุด ที่พ้นขึ้นประสาสัมผัส ธรรมดา (ทั้งอายตนะทั้ง 5) ขั้นสูงสุดของความจริงดังกล่าวเป็นอติวิสัยล้วนๆ มีเพียงบุคคลที่ บรรลุถึงความจริงดังกล่าวเท่านั้นจึงสามารถพยากรณ์ตนเองได้ ซึ่งประเด็นดังกล่าวนี้เป็นเรื่อง จอจินไตย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 21 ข้อที่ 77 หน้าที่ 122) ยากยิ่งในการจะตรวจสอบ ได้ ในพุทธปรัชญาถือว่า เป็นเพียงวิสัยของพุทธองค์เท่านั้นในการพยากรณ์ในระดับความ จริงสูงสุด แต่อย่างไรก็ตาม บุคคลที่บรรลุความจริงสูงสุดดังกล่าวก็ย่อมที่จะไม่ประกาศตนว่าได้ เป็นผู้คนพบความจริงออกมาให้เป็นที่น่าทึ่งในภายหลัง โดยเฉพาะพระสงฆ์สาวก เพราะ จะเป็นการอวดอุตริมนุสธรรมของตนอันเป็นเหตุในการละเมิดสิกขาบทได้

ระดับความจริงในพุทธปรัชญานั้นหลักๆ จะมี 2 ระดับคือ โลภียะกับโลกุตตระ แต่ดู เหมือนว่ายังคงสัมพันธ์กัน แม้จะแยกออกจากกันก็ตาม สมภาร พรหมตา, 2548: 478-519) แต่ อย่างไรก็ตามดูเหมือนว่าในระดับความจริงสูงสุดแล้วไม่ได้แยกออกอย่างชัดเจนว่าการบรรลุ หรือเข้าใจถึงความจริงสูงสุดว่าเป็นไปแก่ใครได้หรือไม่ได้ชี้แจงว่า เป็นเพียงวิสัยของการ ดำรงเพศสมณะเท่านั้น เพียงแต่อาจกล่าวได้ว่า วิสัยของการดำรงเพศสมณะดังกล่าวมีความ สะดวก ง่ายกว่าวิสัยของฆราวาสในการประพฤติ ปฏิบัติตนเพื่อการเข้าถึงความจริง

ธาตุถือว่า เป็นความจริงระดับสูงสุดประการหนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในอุปมา พุทธ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 20 ข้อที่ 137 หน้าที่ 385) พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความ เป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ...“สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ...“ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ครั้นรูบรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปดเผย จำแนกทำไถ่ยาวว่า”

นัยดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นว่า สิ่งที่เป็นธาตุหรือความจริงนั้นเป็นสิ่งที่สามารถเข้าถึงหรือ บรรลุได้ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของพุทธปรัชญาที่สอนให้มองโลกตามความ เป็นจริงไม่มองโลกเพียง ดานใดด้านหนึ่ง (ธรรมนันทะ, 2540: 40) ด้วยเหตุที่ว่าสิ่งต่างๆ

เป็นสิ่งที่มันแน่นอน โดยไม่จำเป็นที่จะต้องไปตีความหรือไต่ถามอะไร ความจริงของธาตุจึงเป็นสิ่งที่ไม่ได้ซับซ้อนอะไร แต่เมื่อไหร่ก็ตามที่บุคคลเขาไปตีความหรือไต่ถามอะไรแล้ว ย่อมเป็นการทำให้สิ่งดังกล่าวนั้นแปรเปลี่ยนไป ถึงกระนั้นก็ตามความจริงดังกล่าว ย่อมขึ้นกับบุคคลที่มีประสบการณ์ต่อโลก ความจริงสูงสุดจึงมีความเป็นอัตวิสัยสูง (radical subjectivity) แต่อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาความกรอบทางอภิปรัชญาทั้ง 3 คือจิตนิยม สสารนิยม และธรรมชาตินิยม

ทำให้เห็นว่า ชีวิตของมนุษย์สามารถแบ่งได้เป็น 2 ส่วนคือ รูปธาตุและนามธาตุ หรือที่เรียกกันว่า ร่างกายและจิตใจ ร่างกายเป็นรูปเชิงสสารหรือวัตถุส่วนจิตใจเป็นนามเชิงอสสารหรือจิตแนวความคิดทางอภิปรัชญาทั้ง 3 นั้นพุทธปรัชญาแม้จะเชื่อวาสสารเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญหรือมีผลต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์แต่ก็ไม่สำคัญเพียงอย่างเดียว หากแต่จะต้องประกอบด้วยจิต (วิญญาณ) หรือนาม เป็นองค์ประกอบด้วยถึงจะสามารถสมบูรณ์แนวธรรมชาตินิยมจะให้ความสำคัญต่อมนุษย์ที่ต้องมีทั้งสสารและอสสารในเวลาเดียวกัน แต่ในพุทธปรัชญาแล้วสิ่งทั้งหลายมิได้ดำรงอยู่โดยไม่สัมพันธ์กัน ด้วยเหตุที่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอยู่ก็เพราะการดำรงอยู่ของสิ่งต่างๆ ทั้งหมดสัมพันธ์กันตามหลักปฏิจสมุปบาท (พระธรรมโกศาจารย์(ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2553: 53) นั่นเอง เพราะการที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งดำรงอยู่ ด้วยตนเอง ย่อมเชื่อว่าสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ถาวร ซึ่งแตกต่างจากหาที่ที่พุทธปรัชญาได้ปฏิเสธความเชื่อของลัทธิพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล โดยได้เสนอแนวคิดที่เรียกว่า“อนัตตา” ขึ้นมาโดยชี้ให้เห็นว่า รูปธาตุ หรือร่างกายไม่สามารถตั้งอยู่ได้โดยปราศจากจิต(นาม)และจิตก็ไม่สามารถตั้งอยู่ได้โดยปราศจากร่างกาย(รูป) ทั้งร่างกาย (รูป) และจิต (นาม) นั้นสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก

พระศรีคัมภีรญาณได้ชี้ให้เห็นว่าพุทธปรัชญามีลักษณะความจริงสูงสุดเป็นอนัตตาวา “ในสวนที่มีอยู่อย่างวัตถุวิสัยอัตตาหรืออาตมันในพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึงองครวมแห่งขันธ 5 ที่ประกอบกันขึ้นเป็น บุคคล ตัวตน เราเขา อยู่ภายใต้กระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย เพราะเปลี่ยนแปลงจึง เป็นทุกขเพราะเป็นทุกขจึงเป็นอนัตตา อัตตาก็มีลักษณะเป็นอนัตตาในสวนที่เป็นจิตวิสัย” (พระศรีคัมภีรญาณ (สมจินต์ วันจันทร์), 2556: 15)

ดังนั้นพุทธปรัชญาจึงยอมรับว่า ธาตุที่เป็นนามหรือจิตนั้นมีอยู่แต่มีอยู่อย่างไม่เป็นตัวไม่เป็นคน (รูป) โดยเป็น “อนัตตา” คือ ความไม่มีตัวตนที่แท้จริง คือเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ด้วยตนเอง ดังนั้นพุทธปรัชญาจึงมิใช่ “จิตนิยม” หรือ “สสารนิยม” ที่ให้ความหมายวาสสารเป็นเงื่อนไขให้เกิดขึ้น จิตเป็นเงื่อนไขให้เกิดสสาร และธรรมชาตินิยมที่เชื่อว่า มีสิ่งที่เที่ยงแท้ถาวรดำรงอยู่ด้วยตนเอง 2 อย่าง

พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้อธิบายว่า “พุทธปรัชญาสอนเรื่องอนัตตาในจิตและสสารมากกว่าสองพันปี พุทธปรัชญาถือว่าไม่มีอัตตาหรืออะตอม ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีแก่น

22 วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์ ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 (มกราคม – มิถุนายน 2563)

นพธาวารที่ตั้งอยู่ใดในตัวของมันเอง แม่แต่ธาตุ ฉะนั้นสรรพสิ่งจึงต้องอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตลอดเวลาตามหลักปฏิจจสมุปบาท” พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมมจิตโต), 2555: 60) โดยหลักการของการเป็นเหตุปัจจัย มีความเชื่อมโยง และอิงอาศัยซึ่งกันและกันนี้ มีความต่อเนื่องของชีวิตทั้งสิ้น (ธรรมนันทะ, 2540: 103) ซึ่งอาจจะมองได้ว่าเป็นความเป็นโลกโลกทัศน์แบบจักรกล (mechanistic worldview) ที่มองว่าสรรพสิ่งไม่ว่าจะเป็นธรรมชาติ ชีวิต หรือสังคม ล้วนเป็นจักรกลทั้งสิ้น (สมเกียรติ ตั้งกิจวานิชย์, 2553: 191) ซึ่งพระมหาอุทัย ญาณธโร ได้วิเคราะห์หาพุทธปรัชญาเป็นอภิปรัชญา (พระมหาอุทัย ญาณธโร, 2539: 78) โดยอธิบายในเชิงกระบวนการที่เรียกว่า “ปฏิจสมุปบาท” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546: 82) ที่ว่าด้วยการที่สิ่งต่างๆ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ทั้งในเรื่องอายตนะโดยที่การมีสิ่งภายนอกและภายในเกิดกระบวนการปฏิสัมพันธ์ต่อกันจนเกิดการรับรู้ที่ต้องตรงความจริง

ดังนั้น สิ่งที่เป็นตัวเป็นตนถาวรย่อมไม่มี มีแต่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ความเที่ยงแท้ของรูปธาตุและนามธาตุใดๆ ย่อมไม่เป็นสิ่งที่มีความคงในตนเองแน่นอนจนใดกล่าวหาว่า “ไม่มีสิ่งที่มีลักษณะ เนื่องจากไม่มีลักษณะอยู่ และก็ไม่มีสิ่งใด นอกเหนือจากสิ่งที่มีลักษณะกับลักษณะนั้น” (นาคคารุณ, 2551: 48-49) การกล่าวของนาคคารุณเพื่อสนับสนุนการไม่มีสิ่งที่เป็นสภาวะในตนเอง หากแต่สิ่งทั้งหลายล้วนเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยสิ่งอื่นทั้งสิ้น เป็นการเห็นด้วยปัญญาวามียอยู่อย่างว่าง (ภิกขุธัมมวโร, 2527: 93-97) ดังนั้นการที่สิ่งทั้งหลายล้วนเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยสิ่งอื่นย่อมแสดงให้เห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีสิ่งที่เที่ยงแท้ถาวร (มีสภาวะ) สิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตาซึ่งประเด้นเรื่องอัตตา-อนัตตามีการถกเถียงกันอย่างกว้างขวางว่าพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นเมื่อกล่าวถึงความจริงสูงสุด (ultimate reality) แล้วพุทธปรัชญาจะเป็นอัตตาหรืออนัตตา

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา” ซึ่งอาจหมายถึงทั้งรูปธรรมและนามธรรมหรือทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ซึ่งในที่นี้อาจหมายความว่า เป็นการแสดงให้เห็นถึงสิ่งทั้งหลายทั้งที่เป็นจิต (จิตนิยม) และสสาร (สสารนิยมหรือธรรมชาตินิยม) ล้วนไม่มีแก่นถาวร ที่ดำรงอยู่ด้วยตนเองแต่ล้วนเป็นอนัตตา หมายความว่าไม่มีสิ่งเที่ยงแท้ถาวรซึ่งแย้งกับพราหมณ์ในสมัยพุทธกาลที่เชื่อว่ามีอาตมันหรือวิญญาณอมตะ (รูปนามที่เที่ยงแท้ไม่จำกัดกาลเทศะ) แต่พุทธปรัชญาเชื่อว่าไม่มีอัตตาหรือมีสิ่งที่เป็นสิ่งจริงแท้ถาวรที่ตั้งอยู่ใดในตัวของมันเอง ไม่ว่าในกาลใดใด สิ่งทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่มีสิ่งในตนเอง หากแต่เป็นสิ่งที่ต้องอาศัยสิ่งอื่น เป็นสิ่งที่ต้องอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท

ฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า ธาตุในอภิปรัชญากับพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นไปในเชิงกระบวนการในการรับรู้ไม่ได้เน้นไปในจิตนิยม สสารนิยมและธรรมชาตินิยม เพราะหากเป็นเช่นนั้นจะเป็นการมองความมีอยู่ของธาตุแบบเชิงเดี่ยวหรือเชิงคู่ แม่พุทธปรัชญาจะกล่าวถึงสสารและจิตหรือ

รูปธาตุกับนามธาตุก็ตาม และบางครั้ง แลวพุทธปรัชญาจะให้ความสำคัญต่อจิตนิยมมากกว่า บางก็ตาม ถึงกระนั้นที่สุดแลจะพบว่าพุทธปรัชญาอธิบายธาตุเชิงกระบวนการที่สิ่งทั้งหลายอิงอาศัยกันและกันตามกฎปฏิจจสมุปบาทเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการปฏิจจสมุปบาทย่อมเป็นการทำให้เห็นลักษณะของความเปนอนัตตาที่เป็นธรรมชาติอันเป็นความจริงสูงสุด

2. วิเคราะห์เรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท ผู้เขียนต้องการศึกษาใน 3 ประเด็นคือ

1. ความหมายและความสำคัญของธาตุเป็นอย่างไร 2. แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร พุทธปรัชญาเถรวาทได้กล่าวถึงไว้อย่างไร จากการศึกษาสามารถสรุปผลได้ดังต่อไปนี้ 3. ฐานะและความสำคัญของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไร

ประเด็นที่ 1 ความหมายและความสำคัญของธาตุเป็นอย่างไร จากการศึกษาวิจัยพบว่า มีการให้ความหมายของธาตุ ไว้อย่างหลากหลายคือความหมายตามรูปศัพท์ “Element” ความหมายตามรูปศัพท์ คำว่า “ธาตุ” และความหมายของ “ธาตุ” ในนัยปรัชญาและศาสนา

ความหมายของธาตุ มีส่วนที่เป็นสสารและจิตหรือรูปกับนาม เป็นวัตถุธาตุหรือกระดูกหรือแร่ธาตุใดด้วย เป็นการมุ่งนิยามความหมายในเชิงสสารหรือวัตถุที่อาศัยการรับรู้ได้ทางสัมผัส การนิยามความหมายไปที่สสารคือ การกล่าวว่า ธาตุ เป็นกระดูก และธาตุที่เป็นแร่ธาตุ ชนิดต่างๆ เป็นต้น ส่วนการนิยามว่า “ธาตุ” ในเชิงจิตหรือสสารคือ ลักษณะที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะบางอย่างที่เป็นสิ่งในตนเอง อาจกล่าวได้ว่าเป็นสิ่งมูลฐาน คือสิ่งแรกเริ่มของสิ่งทั้งหลายในพุทธปรัชญาไดนิยามคำว่า “ธาตุ” อย่างกว้างๆ ว่า “ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน” จึงสะท้อนให้เห็นวิถีทางของพุทธปรัชญาที่แสดงให้เห็นประโยชน์ของธาตุในเชิงสภาวะมากกว่าการเน้นไปที่สสารภายนอกที่เป็นวัตถุ อย่างไรก็ตามการกล่าวถึงนิยามของธาตุมีนัยของความจริง ที่เป็นเชิงปริวิสัย ที่ไม่ใช่เพียงอัตวิสัย ความจริงของธาตุเป็นสิ่งที่มียุ ดำรงอยู่เช่นนั้น ตรวบจนกระทั่งบุคคล เป็นเพียงผู้ที่ต้องพัฒนาตนเองเพื่อเข้าถึงความเป็นธาตุหรือความจริงดังกล่าว นั้น จึงทำให้เห็นว่าธาตุนั้นมี 2 ลักษณะคือทั้งที่เป็นวัตถุและสภาวะ ความหมายของ “ธาตุ” ในวิทยาศาสตร์เน้นไปที่สสาร ที่ต้องอาศัยผัสสะหรือกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ในการพิสูจน์ (scientific method) วามียุหรือดำรงอยู่ ส่วนแนวคิดทาง ดานปรัชญานั้นไม่เพียงยอมรับหาที่ของวิทยาศาสตร์ดังกล่าวนี้ หากแต่ยังยอมรับอย่างกว้างขวางอีกว่า ยังมีความจริงบางอย่างที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งต้องอาศัยมโนสัมผัสหรือการคิดหรือการไขเหตุผล

ความสำคัญของธาตุพบว่าสิ่งทั้งหลายล้วนประกอบเข้าด้วยธาตุ ทั้งสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตธาตุเป็น ส่วนหนึ่งที่เป้นพื้นฐานที่ก่อให้เกิดเอกภพ จักรวาล และธาตุเป็นองค์ประกอบของมนุษย์สัตว์ และพืช สิ่งทั้งหลายในโลกหรือเอกภพ ที่หมายถึงโลกอันเป็นพื้นดินนี้การดำรงอยู่หรือมีอยู่ของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ธาตุมีความสำคัญต่อการเป็นสิ่งหนึ่งหรือสิ่งแรกเริ่มในการทำให้

เกิดหรือมีขึ้นของสิ่งมีชีวิต หากปราศจากธาตุ อันหมายถึง ธาตุพื้นฐานทั้งสิ้น คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ หรือสิ่งที่เป้นธาตุอื่นๆ แล้วสิ่งมีชีวิตทั้งหลายจะมีชีวิต หรือจะสามารถดำรงอยู่ไม่ได้ โดยความหมายหรือนัยของธาตุ (Element) นั้น มนุษยนิยมประกอบด้วยธาตุ 4 ประการคือ ดิน น้ำ ลม ไฟ เป้นพื้นฐาน แต่วิทยาศาสตร์เชื่อว่าวัตถุหรือสสารก่อให้เกิดสิ่งที่มีชีวิต วัตถุเป้นสิ่งที่ดำรงอยู่แรกเริ่มของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลายและค่อยๆ วิวัฒนาการจนก่อให้เกิดสิ่งที่มีชีวิตต่างๆ แตกต่าง พุทธปรัชญาที่เห็นว่าชีวิตของมนุษย์ที่เกิดขึ้นนั้น มิใช่เพียงอาศัยธาตุ 4 เท่านั้นที่เป้นองค์ประกอบหลักทำให่มนุษย์เกิดขึ้นมาได้ หรือค่อยๆ วิวัฒนาการ หากแต่ยังมีจิตหรือวิญญาณ เป้นองค์ประกอบหลักรวมด้วยเช่นกัน เช่น การเกิดขึ้นของมนุษย์ เป้นตน

ประเด็นที่ 2 แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทเป้นอย่างไร พุทธปรัชญาเถรวาท ไต่ถวิลถึงไฉนอย่างไร จากการศึกษาพบว่า ธาตุในพุทธปรัชญานั้นมีหลากหลายแง่มุมหรือประเด็นดังนี้คือ

ธาตุ 1 ในพุทธปรัชญาเถรวาทเป้นการกล่าวถึงโลกธาตุ หมายถึงเขต แดน ที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิ สามารถแผ่พระบารมีไปจรดซึ่งทำให้เห็นว่า มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องจักรวาลวิทยา และยังทำให้เห็นว่าเป้นไปได้ทั้งในเชิงวัตถุวิสัย จิตวิสัย และพุทธวิสัย ธาตุ 2 ในพุทธปรัชญาเถรวาทพบว่า เน้นความสำคัญไปที่นามรูป หรือสังขตธรรม และอสังขตธรรม ธาตุ 3 ในพุทธปรัชญาเถรวาทพบว่า เป้น การกล่าวถึงธาตุทั้งที่เป้นเชิงนามธรรมและรูปธรรม โดยชี้ให้เห็นว่า การมีอยู่ของสิ่งที่เป้นนามธรรมบางครั้งย่อมจะต้องเชื่อมโยงไปสู่สิ่งที่รูปธรรมหรือวัตถุธรรม ที่เป้นกายภาพให้สามารถรับรู้ได้ทางผัสสะ 5 หรืออายตนะทั้ง 6 ธาตุ 4 ในพุทธปรัชญาเถรวาทพบว่าเป้นการกล่าววาเป้น รูปรูป 4 หรือมหาภูต 4 ซึ่ง เป้นธาตุหลัก 4 อย่าง คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ ซึ่งเป้นพื้นฐานเบื้องต้นของสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลาย ทั้งการอธิบายถึงธาตุ 4 ทั้งภายนอกและภายในมีจุดมุ่งหมายเพื่อการไม่ให้อิถีดมัน ธาตุ 6 ในพุทธปรัชญาเถรวาทพบว่ามี 3 ประเภทด้วยกันแต่ในส่วนที่สำคัญคือ 1. ธาตุดิน 2. ธาตุน้ำ 3. ธาตุไฟ 4. ธาตุลม 5. ธาตุคือที่ว่าง และ 6. วิญญาณธาตุ ซึ่งเป้นการอธิบายธาตุในฐานะที่สำคัญที่เป้นเหตุทำให้เกิดทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตและ ธาตุ 6 นั้นยังได้เชื่อมโยงไปยังสภาวะเรื่อง ผัสสาตนะ 6 (ซึ่งเป้นการเน้นความสำคัญเชิงญาณวิทยา) ธาตุ 7 ในพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่า ธาตุ 7 ดังกล่าวเป้นการเน้นไปที่ธาตุกรรมฐานเพื่อเป้นอารมณ์ซึ่งสัมพันธ์กับผลของการปฏิบัติ ธาตุ 7 เป้นธาตุที่เป้นสภาวะทางจิต มากกว่าทางวัตถุ ธาตุ 18 ในพุทธปรัชญาเถรวาท พบว่า ธาตุ 18 เป้นการแยกเพื่อการศึกษาละเอียดสูงขึ้นไปโดยมีอากาศธาตุหรือของ วาและจิตวิญญาณเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยธาตุ 18 เป้นการกล่าวถึงสิ่งที่ทรงสภาวะของธาตุเอง ตามที่เหตุ ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป้นไปตามธรรมนิยาม ธาตุ 18 สามารถสรุปเป้นได้ทั้งจิตและสสาร เมื่อกล่าวโดยภาพรวมการอธิบายเรื่องธาตุ 18 เป้นการชี้

เพื่อการเข้าใจเรื่องธาตุที่เป็นสิ่งดำรงอยู่ด้วยตนเองทั้งที่ เป็นไปตามเหตุ ปัจจัยของอายตนะ ทั้งภายในและภายนอกความสัมพันธ์กัน (ญาณวิทยาใด)แนวคิดเรื่องธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยสรุปมี 2 ลักษณะคือ รูปธาตุและนามธาตุ

ประเด็นที่ 3 ฐานะและความสำคัญของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นอย่างไ จากการศึกษาผู้เขียนได้นำเสนอประเด็นในการศึกษาออกเป็น 4 ข้อคือ

ข้อที่ 1 ฐานะและความสำคัญของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทพบว่าธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นยอมรับว่าสิ่งที่มีชีวิตต้องประกอบด้วยธาตุ 5 และวิญญาณธาตุ แต่สิ่งที่ไม่มีชีวิตไม่จำเป็นต้องมีวิญญาณ คือ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม และมีธาตุอากาศคือของว่างอยู่เท่านั้น

ธาตุในฐานะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม พบว่า มนุษย์ประกอบด้วยส่วนสำคัญ 2 ส่วนคือสวรกายเรียกว่ารูปและส่วนที่เป็นจิต เรียกว่านาม เรียกรวมกันว่า นามรูป หรือร่างกายกับจิต แมจิตจะมีการเปลี่ยนแปลงถึง 17 ขณะต่อรูปแต่องค์ประกอบ 2 อย่างนี้จะขาดส่วนใดส่วนหนึ่งไปไม่ได้ สิ่งที่มีชีวิตเช่น มนุษย์ ร่างกายกับจิตเป็นสิ่งคู่กันและอิงอาศัยซึ่งกันและกัน

ข้อที่ 2 ฐานะและความสำคัญของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทตามมุมมองทางดานปรัชญาพบว่าธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทตามมุมมองสังขนิยมเชิงทวินิยมพบว่าในพุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้เป็นสังขนิยมเชิงทวินิยม แม้จะกล่าวว่ามีสิ่งที่จริงแท้ 2 อย่างคือร่างกายหรือจิต เพราะเหตุที่พุทธปรัชญานั้นพิจารณาโลกเป็น กระบวนการที่สิ่งทั้งหลายอิงอาศัยกัน ในฐานะของการดำรงอยู่จริงของสิ่งทั้งหลาย แม้เมื่อลดทอนลงแล้วในพุทธปรัชญาเถรวาทอาจเห็นว่าเป็นสองสิ่งคือรูปและนามแต่เป็นเพียงการกล่าวแยกอธิบายเกี่ยวกับกายวัตถุและจิตในฐานะมีความสำคัญต่อสิ่งมีชีวิตอย่างเช่นมนุษย์ให้เข้าใจง่ายขึ้นว่าประกอบด้วยอะไรถึงเป็นชีวิต

บทสรุป

ธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทตามมุมมองทางอภิปรัชญามี 3 ประเด็นคือ ประเด็นที่ 1 ธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทตามมุมมองทางจิตนิยมพบว่าธาตุในพุทธปรัชญานั้นไม่เพียงแต่เป็นไปในเชิงวัตถุหรือสสาร เท่านั้น แต่ยังเป็นไปในเชิงสภาวะหรือจิตนิยมได้ด้วยโดยอธิบายจากแนวคิดจิตนิยมแบบเพลโตที่เชื่อว่า มโนภาพ (idea) หรือแบบ (form) เป็นความจริงสูงสุด เบิร์กลีย์เชื่อใน จิตนิยมอัตวิสัย (subjective idealism) วัตถุเป็นเพียงมโนภาพ (ideas) อยู่ในจิตของพระผู้เป็นเจ้าเป็นความจริงสูงสุด คานตเชื่อในจิตนิยมอุตรวิสัย (transcendental idealism) ว่าเป็นที่มาของความจริงสูงสุดและเฮเกลเชื่อว่าทุกการกระทำมุ่งไปสู่จิตสัมบูรณ์ (absolute mind) ประเด็นที่ 2 ธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทตามมุมมองทางสสารนิยมพบว่าธาตุในเชิงสสารของพุทธปรัชญาคือ ธาตุ 4 แต่แนวคิดของสสารนิยมเชื่อว่าสสารเท่านั้นที่เป็นสิ่งจริงปรากฏการณ์ในรูปอื่นๆ สามารถทอนลงได้ว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์ของสสารแต่พุทธปรัชญา

นั้น เชื่อว่าความจริงต้องมีทั้งสสารและออสสารโดยทั้งสองอย่างนี้ต้องปฏิสัมพันธ์กันและประเด็นที่ 3 ธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทตามมุมมองทางธรรมชาตินิยมพบว่าธรรมชาตินิยม (naturalism) ยอมรับความจริงว่าสสารและออสสารล้วนเป็นสิ่งที่จริงด้วยกันทั้งคู่ หากแต่การที่เป็นจริงทั้งคู่นั้น เป็นสิ่งที่แยกกันไม่ปฏิสัมพันธ์กัน แตกต่างกับพุทธปรัชญาที่เห็นวาทะทั้งสองเป็นความจริงที่รับรู้ได้ก็โดยการที่สิ่งทั้งสองต้องปฏิสัมพันธ์กัน

ธาตุในอภิปรัชญากับปฏิจลสมุปบาทพบว่า พุทธปรัชญานั้นหลักๆ แม้จะมี 2 ระดับคือ โลภียะกับ โลกุตตระที่สัมพันธ์กัน สิ่งที่เป็นธาตุหรือความจริงนั้นเป็นสิ่งที่สามารถเข้าถึงหรือบรรลุได้ ซึ่งสัมพันธ์กับโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของพุทธปรัชญาที่สอนให้มองโลกตามความเป็นจริง ไม่มองโลกเพียงด้านใดด้านหนึ่ง จึง เป็นไปในเชิงกระบวนการในการรับรู้โลก ไม่ได้นั้นไปในจิตนิยม สสารนิยมและธรรมชาตินิยม แต่พุทธปรัชญาเห็น วาทะทั้งหลายอิงอาศัยกันและกันตามกระบวนการของปฏิจลสมุปบาท (กฎความเป็นเหตุปัจจัย)

ข้อที่ 3 ธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาทกับธาตุที่นักวิทยาศาสตร์ค้นพบพบว่าธาตุตามมุมมองของพุทธปรัชญาเถรวาททั้งเหมือนและไม่เหมือนกับธาตุที่นักวิทยาศาสตร์ค้นพบ ที่เหมือนกันคือเห็นว่า ธาตุเป็นวัตถุหรือรูปธรรม พิสูจน์ได้ด้วยสัมผัส 5 ที่ไม่เหมือนคือธาตุในพุทธปรัชญาเป็นสภาวะลักษณะของช่องว่างที่ เป็นจิตหรือนามธรรมที่แฝงอยู่ ทั้งยังอธิบายถึงพฤติกรรม หรืออาการของมนุษย์ได้ด้วยซึ่งไม่สามารถรับรู้ด้วยเพียงผัสสะ 5 แบบวิทยาศาสตร์

ข้อที่ 4 คุณค่าของธาตุในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นได้ทั้งระดับสมมุติ หรือโลกียะที่คนส่วนใหญ่เห็น รวมกัน มีความเป็นปรวิสัย (Objective) เป็นสิ่งที่ถูกกำหนดด้วยผู้อื่น ใคหาโดยผู้อื่น เป็นได้วาเป็นธาตุภายนอก(รูป/ออสสาร) อาจเรียกว่า “ธาตุเทียมหรือคุณค่าเทียม” และระดับสูงที่อาจเรียกว่าระดับปรมัตถ หรือโลกุตตระ ที่มีความเป็นอัตวิสัยสูง (Radical subjective) หรือเป็นสิ่งที่รู้ได้เฉพาะตน ที่ใคหาด้วยตนเอง (เอหิปัสสิกะ) เป็นได้วาเป็นธาตุภายใน(จิต/นาม/ออสสาร) อาจเรียกว่า “ธาตุแท้หรือคุณค่าแท้” หรือ “อุตตรธาตุ”คุณค่าของธาตุในพุทธจริยศาสตร์เถรวาทในมุมมองประโยชน์นิยมของเบนธัม (Jeremy Bentham) และของมิลล (Mills) ให้ความสำคัญใน 2 ระดับคือโลกียะคือปริมาณของความสุข และโลกุตตระหรือคุณภาพของความสุข

เอกสารอ้างอิง

ชาเมียร์ โอคาซา. (2549). **ปรัชญาวิทยาศาสตร์ โดยสังเขป**. จุไรรัตน์ จันทร์ธารง (แปล).

กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

ไคเซ็ท ไตตาไร ชูชิกิ. (2553). **คัมภีร์มหายาน ลังกาวตารสูตร**. แปลโดย พระศรีคัมภีร์ญาณ

(สมจินต์ สมมาปญโญ). กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- ธรรมนันทะ. (2540). **พระพุทธเจ้าสอนอะไร**. แปลโดยชูศักดิ์ ทิพย์เกษรและคณะ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- นาการชุน. (2551). **โคลงมูลฐานว่าด้วยทางสายกลาง(มูลมัธยมกการิกา)**. แปลโดย ไสร์จี้ หงส์ลดารมภ์. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2540). **วิทยาศาสตร์ในพระคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก จำกัด.
- พระธรรมโกศาจารย์(ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2553). **วิธีบูรณาการพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2555). **พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์**, กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาอุทัย ญาณธโร. (2539). **วิธีแห่งกลไกแบบพุทธ**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสาร.
- พระธรรมปฎก (ป. อ.ปยุตฺโต). (2553). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้งแมสโปรดักส์ จำกัด.
- พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ วันจันทร์). (2556). **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ภิกขุธัมมวีโร. (2527). **ปรัชญาปารมิตา-หฤทัยสูตร**. แปลโดยละเอียด ศีลานอย. กรุงเทพมหานคร: สายน้ำ.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542**, (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์).
- วัชร งามจิตร์เจริญ. (2552). **พุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมศาสตร์.
- สมภาร พรหมทา. (2536). **พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมภาร พรหมทา. (2548). **พุทธปรัชญา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ศยาม.
- สมเกียรติ ตั้งกิจวานิชย์. (2553). **ธรรมชาติของสรรพสิ่ง การเข้าถึงความจริงทั้งหมด**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: กรีน-ปัญญาญาณ.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2553). **พระพุทธศาสนากับตรรกวิทยาและวิทยาศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2556). **ลัทธิพจนานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี-ไทย**

28 วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์ ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 (มกราคม – มิถุนายน 2563)

เล่ม 1 (อ-อโคฬาริกตา). กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์.
อดิศักดิ์ ทองบุญ. (2556). ศึกษาเปรียบเทียบทฤษฎีเรื่องปฐมธาตุในปรัชญากรีกโบราณกับ
ในปรัชญาอินเดีย. วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์ ปีที่ 9 ฉบับพิเศษ: 165.
อดิศักดิ์ ทองบุญ. (2555). ปรัชญาอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง
กรุ๊ป จำกัด.

John Grimes. (1996). *A Concise Dictionary of Indian Philosophy*. New York:
State University of New York Press.

